

RÖVSƏN QƏNİYEV

press@qesam.org

QARABAĞ HADİSƏLƏRİ

Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın mərkəzi hissəsində yerləşir, ərazisi 4,4 min kv.m, Azərbaycan Respublikası ümumi ərazisinin 5,1%-ni təşkil edir. Vilayətin tərkibinə Xankəndi şəhəri, Əskəran, Hadrut, Ağdərə, Martuni və Şuşa inzibati rayonları daxildir.

Tarixən Albaniyanın (Arranın), Qarabağ xanlığının, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin, Azərbaycan Sovet Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi olmuş, Azərbaycanın "Musiqi akademiyası" kimi məşhur olmuşdur. Azərbaycan xalqının ən böyük və ən qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, öz təbiətinin gözəlliyinə, təbii sərvətlərin zənginliyinə, iqliminin mülayimliyinə görə tarixən bir çox cahangirlərin diqqətini özünə cəlb etmiş, dünyanın bir çox məşhur adamları Qafqazın bu dilbər güşəsi haqqında xoş sözlər söyləmişlər. Yenidənqurma tufanı bu yerlərdən də yan keçmədi. Bu tufanın aparıcı qüvvəsi erməni millətçiliyi, qurbanı isə azərbaycanlılar oldu....

Qatı şovinist "Daşnaqsütyun" partiyası keçən əsrin sonlarından başlayaraq, bir neçə əsr bundan əvvəl irəli dənizdən dənizə, "Böyük Ermənistan" Azərbaycanın Kür çayından cənubda olan ərazilərini də qatmaqla ideyası naminə qonşu xalqların hüququnu taptalamağa, nəyin bahasına olursa olsun belə mifik bir dövləti yaratmağa sə'y etmişlər.

Ermənilər öz planlarını mərhələ-mərhələ həyata keçirmişlər. Əvvəlcə onlar Azərbaycan torpaqlarında, yəni keçmiş İrəvan xanlığı (sonradan İrəvan quberniyası) ərazisində kiçik bir Ermənistan Respublikasının (9 min kv.m) yaratmış, tədricən onu böyüdərək 40min kv.m-ə çatdırmış, son anda isə Dağlıq Qarabağı və ona bitişik 7 rayonu öz silahlı qüvvələrilə işğal etmişlər. Belə ki, bu günkü Dağlıq Qarabağ "Böyük Ermənistan" yaratmaq uğrunda Erməni planlarının tərkib hissəsi və mühüm vasitəsi kimi hədəf seçilmişdir.

Halbuki, həm Ermənistan ərazisində və həm də Dağlıq Qarabağda əhalinin milli tərkibində vaxtilə azərbaycanlılar üstünlük təşkil etmişlər. Bunu hətta prof.V.A. Parsamyan da e`tiraf edərək "İstoriya armyanskoqo naroda-Ayastan 1801-1900 qq." əsərində yazır: "Rusiyaya birləşənə qədər Şərqi Ermənistanın 169 min 155 nəfər əhalisinin 57305 nəfəri, yaxud 33,8% erməni, 84089 nəfəri, yaxud 49,7% -i müsəlman, 26911 nəfər, yaxud 16%-i kürd və 850 nəfəri, 0,5%-i kənar millətlər idi.ВТќ

"Ermənistan Daşnak Respublikası Qars vilayətini aldıqdan sonra burada əhalinin sayı 1510 min nəfərə çatdı. Bunun 795 min nəfəri erməni, 575 mini azərbaycanlı, 140 min nəfəri isə başqa millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi."

Tədqiqatlar göstərir ki, azərbaycanlıların ulu əcdadları eradan əvvəl I minillikdə oradaki bölgələrin qədim, köklü sakinləri olmuşdur. Ermənilər bölgədə olan Alban kilsələrindən fakt kimi istifadə edirlər. Halbuki, XII əsrə qədər burada bir dənə də olsun üstündə erməni dilində yazısı olan kilsə yoxdur.XII əsrdən sonra kilsələrin üstündəki erməni yazıları-VIII əsrdən sonra ərəb xilafətinin sərəncamı ilə erməni kilsəsinə tabe edilmiş və Alban əlifbası ilə yazı qadağan edilmişdi. Alban xristianları erməni əlifbasından istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar.

Mənşə e`tibariylə Qafqaz xalqları sırasına mənsub olmayan ermənilərin indi Ermənistan adlanan ərazidə yayılmaları uzun və münaqişəli bir tarixə malikdir.

Rusiya Qafqazı işğal edərkən erməniləri strateji müttəfiqinə çevirmiş, Qafqaz xalqlarının əsarət altına alınmasında onlardan hər cür istifadə etmişdir. 1926-28-ci illərdə Rus-İran müharibəsində İranın məğlub olmasından istifadə edən ermənilər kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza axışaraq, əvvəl İrəvan xanlığı, sonra isə Dağlıq Qarabağda məskunlaşmışlar. Elə o vaxtdan Dağlıq Qarabağ ermənilərin azərbaycanlılara qarşı mübarizə meydanına çevrilmişdir.

Tarixi faktıdır ki, Ruslar Qafqazı zəbt edənə qədər ermənilər Qafqazda azlıq təşkil edirdi. 1810-cu ilin rəsmi məlumatlarına görə Qarabağ vilayətində 12 min ailəlik əhali vardı. Bunların içərisində cəmi 2500 erməni ailəsi olmuşdur. Ermənilərin yaşadıkları kənd adları da əsasən Azərbaycan mənşəli idi, çünki 1826-28-ci illərdə İrandan gələn 18 min erməni ailəsi azərbaycanlı kəndlərində məskunlaşdı. Rusiya 1819-cu ildə 500-ə qədər ailəni Tiflis və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına köçürərək, onları ən yaxşı, münbit torpaqlarda yerləşdirirdi. Ermənilər Çar I Nikolaya böyük ümidlər bəsləyirdi.

1826-28-ci illər Rusiya-İran müharibəsində vəziyyətin ağırlığını dərk edən Fətəli şah barışıq haqqında Rusiyaya müraciət etmiş və 10 fevral 1828-ci ildə müqavilə bağlanır. Həmin müqaviləyə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Ordubad torpaqları ilə birlikdə Rusiyaya güzəşt edilir. Bu isə müharibədə, ruslara müttəfiqlik edən ermənilərin ürəyincə oldu və Qafqazın ruslar tərəfindən işğalında onların müttəfiqinə çevrildilər. İrandan 8949 erməni ailəsi İrəvan, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağa köçürüldü.

1827-ci ilin oktyabrında ruslar Təbrizə daxil olarkən milliyətcə erməni olan polkovnik Lazarev şəhərin komendantı təyin edilir. O, çar hökumətinə bir lahiyə təqdim edərək Rusiya imperiyası tərkibində erməni çarlığının bərpa edilməsini xahiş edir. Bu ideya imperiya ucqarında xristiyan dövləti yaradılması üçün əsas idi və müharibədən sonra ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi üçün zəmin yaratdı.

Türkmənçay (1828) müqaviləsi üzrə Azərbaycan, Rusiya və İran arasında bölüşdürüldükdən sonra İrandan cənubi Qafqaz ərazisinə, xüsusilə İrəvan xanlığına və Azərbaycana ermənilərin kütləvi axını başladı.

Ümumiyyətlə, Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində bir neçə ay ərzində İrandan Azərbaycana 40 min erməni ailəsi köçürüldü. 1829-cu ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında Ədirnə sülh müqaviləsinə əsasən 1830-cu ildən Türkiyədən Qafqaza daha 12655 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Ümumiyyətlə, 1828-1830-cu illər arasında Çarizm Qafqaza Türkiyədən 84600 erməni köçürülmüş və Qarabağın, İrəvanın, Borçalı, Axalkan və Axaltaxisin ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirmişdir. Ermənilər təkcə Qarabağda deyil, Göycə gölündən başlamış dağlıq hissəsinə əvvəlcə rəsmən 12400, daha sonra isə qeyri-rəsmi olaraq xeyli erməni köçürülmüşdür. 1828-1839-cu illərdə Qarabağın dağlıq zonasına 200000 erməni köçürülmüşdür. 1877-1879-cu illər rus-türk müharibəsi illərində Qafqazın cənubuna 185000 erməni gətirilmişdi. Ən çox köçmə isə 1893-1894-cü illərdə olmuşdu. Artıq 1896-cı ildə Zaqafqaziyada gələn ermənilərin sayı 900000 nəfərə çatmışdı. 1908-ci ildə Zaqafqaziyada gəlmələrin hesabına ermənilərin sayı artıb 1300000 nəfərə çatmışdır ki, bunun 1000000 nəfərini çarizm xarici ölkələrdən köçürüb gətirmişdi. Bunların hesabına məhz 1921-ci oldən Zaqafqaziyada Erməni dövləti yaradıldı.

Göründüyü kimi Qafqazda aparılan etnosiyasət uzun illər boyu bu regionda yaşayan xanların (Azərbaycan türklərinin) məhvinə səbəb olmuş və digərlərinin (ermənilərin, rusların) inkişafına şərait yaratmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazı işğal etməsindən dərhal sonra ermənilərin İran və Türkiyədən köçürülərək mütəşəkkil qaydada Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi və azərbaycanlıların ellikcə sıxışdırılıb bu torpaqlardan qovulması prosesi başlayır.

1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yeni inzibati bölgü-Erməni vilayəti təşkil edilərkən bu ərazidə 1111 yaşayış məntəqəsindən yalnız 62-si erməni kəndi idi. O dövrdə dağıdılmış 359 müsəlman kəndinin əhalisinin bir hissəsi ləğv edilmiş, bir hissəsi də təqiblər və milli ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində İrana və Türkiyəyə qaçmağa məcbur olmuşdur.

1804-1813 və 1826-28-ci illər Rus-İran müharibələrinin gedişində və sonralar ermənilərin Zaqafqaziyyəyə, o cümlədən də Qarabağa kütləvi sürətdə köçürülməsi başlayıb. N.Şavrov yazır: "1826-cı ildən 1830-cu ilədək biz Zaqafqaziyyəyə 40000 mindən çox İran və 84000-dən artıq Türkiyə ermənisi köçürdük və onların erməni əhalisinin çox az olduğu Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik, onlar üçün 200000 desyatindən artıq torpaq ayrıldı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırıldı. "

ABŞ tarixçisi J.Makkarti "Turki i Armyane" (Baku,1996) monoqrafiyalarında qeyd edirlər ki, Ermənistan adlanan coğrafi yer ermənilərə deyil, azərbaycanlılara məxsusdur. Ona görə də bu regionun adlarının (şəhər, kənd, çay, meşə, bulaq, və s.) hamısı türk mənşəlidir. Ermənilər isə onları suni sürətdə 1935-ci ildən dəyişməyə başlamış və indiyədək də bu prosesi davam etdirmişlər. Əvəzində yaranan yeni erməni adlarının əksəriyyətinin isə keçmiş erməni tarixiylə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlar suni sürətdə Azərbaycan dilindən erməni dilinə tərcümə edilməklə yaradılmışdır. 1935-1973-cü illərdə bu yolla 465, 1992-ci ildə 97 kənd adı ləğv edilmişdir.

Akademik B.Budaqov və prof. Q.Qeybullayev çətinliklə də olsa ağır zəhmət hesabına Ermənistanda ləğv edilmiş azərbaycanlı toponimlərini müəyyən etmiş və bu sahədəki erməni cinayətlərini ifşa etmişlər.

Ermənilərin sayı sonrakı tarixi hadisələr gedişində artmış və bunun da nəticəsində onlar Dağlıq Qarabağda milli çoxluğa nail olmuşdur. Lakin buradakı yer adlarının toponimlərinin dəqiq öyrənilməsi sübut etmişdir ki, regionun 170 sadə toponimin 113-ü (67%) Azərbaycan, 31-i (18%) Rus və 21-i (12%) hibrid toponimlərdir.

Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin bir istiqaməti xristianları Krım və Şimali Qafqazda yerləşdirmək idisə, digər istiqaməti ermənilərin Cənubi Qafqazda-o cümlədən Azərbaycanda yerləşdirilməsi idi.

1827-1829-cu illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsi başlayarkən Rus imperiyası söz verir ki, əgər Türkiyə ilə müharibədə ermənilər rusları müdafiə edərsə, o halda onlara muxtariyyət veriləcək. Rusların erməni əhalisinin köməyi ilə iki dəfə 1828 və 1853-cü illərdə Şərqi Anadoluya soxuldular və məğlub olub geri çəkildikən erməniləri Qarabağa gətirdilər və İrəvan qəzasında çıxarılmış azərbaycanlıların yerinə yerləşdirdilər.

XIX əsrin II yarısında Çarizmin ermənilərə qarşı diqqəti və himəyadarlığı daha kəskin hiss olundu. Qara dənizdə, boğazlarda öz mövqeyini genişləndirən ruslar əslində bir məqsədi : " Türk müsəlmanlarının zülmündən xristianların azad edilməsi uğrunda mübarizə" şuarı altında gizlədirdi. Bundan məharətlə istifadə edən Rusiya erməniləri Çarın Qafqazda olan valisinə müraciət edərək, Türkiyə ilə sülhün (San-Stefanoda, fevral 1878) şərtləri müzakirə olunanda Rusiya dövləti ermənilərin mənafeyini müdafiə etsin. Bu müraciəti nəzərə alan Rusiya San-Stefano danışıqlarında Türkiyəyə bildirdi ki, erməni vilayətlərində lazımı islahatları gecikdirmədən həyata keçirsinlər.

Ermənlər Türkiyə hökumətini islahatlar keçirməyə vadar edən həmin qərara Berlin müqaviləsində də baxılmasına nail oldular. Burada göstərildi ki, həmin əyalətlərdə islahatlar keçirilsin və buna tək Rusiya deyil, Berlin iştirakçıları olan dövlətlər (6 böyük dövlət) nəzarət etsin.

Bu qərar ermənilərə böyük ümidlər verdi və onlar erməni milli dövləti yaratmaq uğrunda mübarizəni artıq Rusiya ilə bərabər bütün böyük ölkələrdə aparmağı zəruri hesab etdilər. Beləliklə, Rus diplomatı San-Stefano danışıqlarında xeyli erməni əhalisi yaşayan Ərdəhan, Batum, Bəyazıt və Soğanlığa qədər xeyli əraziyə sahib olmaq üçün real addımlar atdı.

Rus-Türk müharibəsindən sonra Batum və Qars vilayətlərinin zəngin torpaqları Rusiyaya birləşdirilən zaman böyük knyaz Mixail Nikolayeviç Rusiyanın mərkəzi vilayətlərindən 100 min rusun Qars vilayətinə köçürülməsini zəruri hesab etdi. Peterburqun bu təklifə mənfi münasibətindən sonra belə bir şəraitdən istifadə edərək 100 minə qədər erməni və yunanlar Qars vilayətinə soxuldular.

Beləliklə, uydurma erməni məsələsi beynəlxalq problem kimi meydana atıldı.

1830-cu ildə Ermənistan vilayət hökuməti çörək qıtlığını bəhanə edərək ora gələn köçkünlərə lazımı kömək göstərə bilməyəcəyini bəyan edərək, ən kasıb köçkünlərin bir hissəsini Qarabağa yerləşdirdi. Bu isə əslində Qarabağda ermənilərin çoxalmasına nail olmaq hiyləsi idi.

1894-1896-cı illərdə Türkiyədə yenidən erməni-türk və erməni-kürd toqquşmaları törədildi.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daşnaklar mübarizə meydanını Türkiyədən Zaqafkaziyyəyə, xüsusilə Azərbaycan ərazisinə keçirdilər.

Daşnakların "Böyük Ermənistan" planlarının həyata keçirilməsi uğrunda apardıqları antihumanist siyasət nəticəsində Qafqaz milli qırğınlar meydanına çevrilir. Belə ki, ermənilər azərbaycanlılara qarşı bəşər tarixində görülməmiş cinayət və vəhşiliklərə əl atmış, həm də bunları mərhələ-mərhələ, təkrar edə-edə həyata keçirmişlər. Məsələn, 1905-ci ildə azərbaycanlıların Bakıda mə`ruz qaldığı soyqırımı tədricən genişləndirib Naxçıvana, İrəvana, Zəngəzur, Qarabağa və Gəncəyə keçirmişlər. Bu hadisələr zamanı onlar Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 75 azərbaycanlı kəndi, İrəvan və Gəncə quberniyalarında isə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini dağıtmış, əhalisini oddan-qılıncdan keçirmişlər.

1905-ci ilin noyabrında Gürcüstan Borçalı qəzasında da qırğın törədildi. Yüzlərlə adam öldürüldü. 1906-cı ildə Qafqaz canişini Voronsov-Dankovun başçılığı ilə erməni-müsəlman sülh məclisi açıldı. Gərginlik 1906-cı ilin oktyabrınadək davam etdi.

1905-ci ilin dekabrında Cavanşir qəzasında ümidli kəndi ermənilər tərəfindən mühasirəyə alındı, kişilərin başı kəsildi, qadınların bir qismi öldürüldü, bir qismi əsir aparıldı. Uşaqlara vəhşicəsinə divan tutuldu.

HADİSƏLƏR

1914-ci ilin noyabrın 14-də I Qafqaz ordusu Türkiyə sərhədlərini keçdi və 1915-ci il yanvarın əvvəllərində Sarı Qamış yaxınlığında qələbə qazandı. Xoy, Urmiya, Səlməs əyalətlərində 150 minə yaxın, Şərqi Anadolunun Qars, Ərdəhan bölgələrində 200 mindən artıq soydaşlarımızı qətlə yetirmişlər. Qafqazda Ermənistan dövlətinin əsasını qoymaq üçün onlar İrəvan, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Gəncə istiqamətlərində yerli-azərbaycanlı əhalini kütləvi sürətdə qırmış və silah gücünə qovmuşlar.

Doğrudur, 1905-1907-ci illərdə və eləcə də 1914-1918-ci illərdə ermənilər güclü üstünlüyə malik olabilməmişlər. Onlar çarizm hakimiyyət orqanlarına arxalanaraq öz planlarını həyata keçirməyə çalışsalar da elə bir uğur qazana bilməmiş, demək olar ki, bütün cəbhələrdə məğlubiyyətə uğramışlar. Çünki o zamanlar rus hakimiyyətinin əsarəti altında olsa da, hələ "Cahandar ağalar", ".zünə güvənən kişi qeyrətli seçmə bəylər və xanlar" xalqı tez bir zamanda ermənilərə qarşı qaldıra bildilər. Lakin ermənilərin bir xüsusiyyəti var ki, onlar öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün heç vaxt ruhdan düşmür, yeni hiylələr, taktikalar işləyib hazırlayırlar, bu döyüşlərdən təcrübə toplayıb yeni, gələcək müharibələrə hazırlaşırırlar. Özlərini zahirən dost kimi qələmə vermək, öz qızlarını mümkün qədər çox sayda müsəlmanlara vermək, onlardan olan uşaqları öz tərəflərinə çəkmək, qadınlardan istifadə edərək müsəlmanların nüfuzlu adamlarını ələ almaq, rüşvət, təxribat, pul, silah və s. gücü ilə öz istəklərinə nail olmaq erməniliyin əsas xüsusiyyətidir.

1917-ci ildə fevral inqilabından sonra "Daşnaksütyun" partiyası öz fəaliyyətini daha da gücləndirdi, "Böyük Ermənistan" xəritəsini əldə rəhbər tutmaqla Cənubi Qafqazda gərginlik yaratdı. Ermənilərin Azərbaycan xalqına genosid (soyqırım) siyasəti 1918-ci ildə daha geniş miqyas almışdı. Bolşevik hakimiyyətini qurmaq adı altında onlar Bakıda, Şirvanda, Qubada, Lənkəranda, Kürdəmirdə 50 mindən artıq azərbaycanlıyı məhv etmiş, təkcə Bakıda 15 mindən artıq adam öldürmüşlər. Şamaxı qəzasında 58 kənd dağıtmış, 7 min adam, Quba qəzasında 122, Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən artıq, Zəngəzurdə 115 kənd dağıdılmış, əhali soyqırımı mə`ruz qalmışdı. İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 82 kənd yandırılmışdı. Bu ərazilərdə əhalinin ucdantutma qırılması 1919-1920-ci illərdə davam etdirilmişdi. Bunun nəticəsində İrəvan quberniyasının əhalisi 378582 nəfərdən azalıb 1920-ci ilin noyabr ayı üçün cəmi 12 min nəfərə çatdı. Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdən Ermənistan ərazisində 10000-ə qədər kənd dağıdılmış və əhalisi ödürülmüşdü.

1918-ci il noyabrın axırlarında Andrianik Gorusda məskən salır. Türkiyədə quldurluq etdiyi üçün ülüm cəzasına məhkum olunmuş Andrianik rus generalı formasında orden və medallarla

Qafqazda böyük qırğınlar törədib. Andrianikin rəhbərliyi ilə Cəbrayıl, Zəngəzur və Şuşada erməni banditləri basqınlar edib evləri dağıdır, talan edir, qocaları, uşaqları, qadınları işgəncə ilə qətlə yetirirdilər. O zaman Erməni hökuməti Andrianiklə heç bir əlaqəsi olmadığını, onu məhv etmək istədiyini, lakin gücü çatmadığını bəyan edir. Zəngəzurdan sonra Andrianik Şuşa qəzasına gəlir, qırğınlar törədir, Şuşa və Zəngəzur qəzalarını Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmə tələbini irəli sürür.

1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR XKS tərəfindən Stepan Şaumyan Qafqaz işləri üzrə fəvqəlfadə komissar təyin edilir.

Mart 1918-ci ildə Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əsasən Qars, Ərdəhan və Batumi Türkiyəyə verilmişdi. İran və Türkiyə sərhədlərindən geri çəkilən rus və erməni əsgərlərinin bir qismi Bakıda yerləşdirildi. S.Şaumyan onlardan azərbaycanlılara qarşı istifadə etdi. O, mübarizəni başlamaq üçün bəhanələr axtarırdı. Belə bir bəhanə tapıldı. Bu da müsəlman döyüşçülərinin Lənkəran könüllülərinə silah göndərmək istəyərkən bunu dayandırmaq məqsədilə S.Şaumyan rusları azərbaycanlılara qarşı mübarizəyə sövq edir. Beləliklə, 1918-ci ilin martında Bakıda qırğın törədilir. 10-15 min azərbaycanlı öldürülür.

Martın 30-da komissar Tatevos Əmiryan bir qrup daşnakla H.Z.Tağıyevin teatr binasını və İsmaliyyəni yandırdılar (İndiki Elmlər Akademiyası). Bu işdə Mikoyan və onun dəstəsi xüsusi fəallıq göstərdi. Həmin hadisələrdən A.Mikoyan T.Əmiryanla birlikdə Bakıdan 20 milyon qızıl pul oğurlayıb apardılar.

S.Şaumyan Azərbaycan qəzalarında Sovet hakimiyyətinin qurulmasına kərk etmək pərdəsi altında azərbaycanlıların kütləvi qırğınlarını təşkil etdi. A.Mikoyanın komandanlığı altında Qubaya guya qayda-qanun yaratmaq məqsədilə ermənilərdən ibarət göndərilən hərbi hissə burada görünməmiş vəhşiliklər törətdi, tarixi abidə olan "Cümə məscidini" yandırdılar. Beləliklə, S.Şaumyan azərbaycanlılara qarşı mübarizədə Saakyan, Arakelyan, Nuriçanyan, Məlik-Bolçyan və b. eləcə də "Daşnak" ordusunun komandanı polkovnik Avetisov, polkovnik Kayarov, daşnak Amazasp və başqalarından istifadə etmişdi.

1919-cu ildə AXC hökuməti erməni qurbanlarının xatirəsini əbədiləşdirmək üçün 31 mart gününü milli matəm elan etdi. Həmin gün 2 dəfə-1919 və 1920-ci illərdə qeyd edildi.

1918-ci il aprelin 25-də Bakı Xalq Kommisarlari Soveti yaradıldı. Burada rəhbər vəzifələri-sədr və xarici, hərbi-dəniz və ədliyyə komissarları vəzifələrini ermənilər-S.Şaumyan, A.Karinyan, və Q.Korqanov tutdular. Onların əli ilə törədilən hadisələrdə əsas məqsəd Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü parçalamaq idi.

1918-ci ildə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münaqişə ermənilərin əsassız iddiaları üzündən Dağlıq Qarabağ üstündə başlandı. Osmanlılar gedəndən sonra Andrianik bu mübahisəli ərazidə erməni hakimiyyəti yaratmağa cəhd etdi. Yerevanın təzyiqi ilə hətta Qarabağdakı erməni əhalisinin müəyyən təbəqələri Azərbaycanın hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər. 1918-ci ilin iyulunda Şuşada Dağlıq Qarabağ ermənilərinin I qurultayı keçirildi və bura müstəqil elan edildi. Ermənistan hökuməti silahlı qüvvələr göndərdi, kütləvi qırğınlar törətdi.

1919-cu ilin yanvarında Ermənistan Azərbaycana qarşı ərazi iddiasını açıq irəli sürdü. Bununla da Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi cəhdi başlandı. Bu əsassız hərəkətin qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir və Zəngəzur qəzalarından ibarət Qarabağ General qubernatorluğunu yaratdı. O zaman ermənilər Zəngəzuru da tələb edirdi. 1919-cu il fevralın 12-də Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. Azərbaycan hökuməti ona tapşırır ki, Dağlıq Qarabağda münaqişələr törədən qüvvələri ləğv edib orada qayda-qanun yaratsın və yerli hakimiyyət təşkil etsin. Ermənilər buna etiraz edəndə, bu etiraz Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi.

Ermənilərin Qarabağda əsassız olaraq irəli sürdükləri ərazi iddialarına etiraz edən A.Mikoyan 1919-cu il mayın 22-də Leninə verdiyi məlumatda bildirdi: "Erməni hökumətinin cəsusları olan daşnaklar Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə çalışırlar. Lakin Qarabağın əhalisi üçün Bakıda öz yaşayış mənbələrindən məhrum olmaq və heç bir zaman və heç nə ilə bağlı olmadıqları Yerevanla

talelərini bağlamaq demək olardı. Erməni kəndliləri V qurultayda Azərbaycanı tanımaq və ona qoşulmaq qərarına gəlmişlər."

Beləliklə, erməni millətçilərinin diplomatik yolla Dağlıq Qarabağı Ermənistanına tabe etmək və onu ora qatmaq cəhdi boşa çıxır.

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan hökumətinin gərgin səyi nəticəsində Azərbaycanla Ermənistan arasında müqavilə imzalandı və toqquşmalar dayandırıldı.

1919-cu ilin axırlarında milli münasibətlərin kəskin hal aldığı bir dövrdə Qarabağ mühacirləri və İrəvan daşnakları, daşnak hökuməti qarşısında Dağlıq Qarabağın "azad edilməsi" məsələsini kəskin qoydular. Bu məqsədlə Qarabağda bir neçə kənddə müşavirə keçirmək cəhdi göstərsələr də nəticə vermədi.

Azərbaycanda isə vəziyyət çox ağır idi. Təkcə 1919-cu ilin yanvarında Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl qəzalarında 40 minə, Gəncə mahalında 21 mindən çox, Şamaxı mahalına 25,8 min, Nuxa mahalına 5,1 min qaçqın gəlmişdi. Ümumiyyətlə qanların sayı 100 minə çatırdı.

Lahiyyəsi çəkilən "Böyük Ermənistan"ın sərhədləri qərbdə Aralıq dənizindəki İskəndəriyyə limanına çatırdı. Həmin dövlətin tərkibinə Şərqi Anadolunun 7 vilayəti, İrəvan quberniyası, Tiflis quberniyasının cənub hissəsi, həmçinin Azərbaycanın Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Qazax, habelə Gəncə qəzasının ayrı-ayrı hissələri daxil olmalı idi. Buna görə Ermənistan hökuməti Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvan və Qarsda dəhşətli faciələr törətdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Ermənistanın Dağlıq Qarabağı diplomatik və hərbi yolla ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısı alındı.

I Dünya müharibəsindən sonrakı vaxtı tənzimləmək və məhsuləli məsələləri həll etməli olan Beynəlxalq Paris Sülh konfransına nümayəndə göndərməyi Azərbaycan hökuməti zəruri hesab etdi. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentində sədr Ə.Topçubaşov olmaqla Sülh konfransına gedəcək nümayəndə heyəti təsdiq edildi. 1919-cu il yanvarın 8-də Parisə gedən nümayəndə heyəti yanvarın 20-də İstanbula gəldilər. Həmin gündən başlayaraq nümayəndə heyəti Parisə getmək üçün Fransadan 3 ay icazə gözlədi. Belə bir şəraitin yaranmasında erməni lobbisinin Amerika və Avropada Azərbaycan əleyhinə apardığı təbliğat böyük rol oynadı. Bu təbliğatla Azərbaycan haqqında böhtancı, qərəzli məlumatlar verilir.

Erməni lobbisi 1919-cu il yanvarın 28-də Parisdə çıxan "Rezonans" qəzetində Azərbaycan nümayəndə heyəti üzvü Ağayev haqqında böhtanla dolu bir məqalənin verilməsinə nail olmuşdu. Burada Ə.Ağayev müttəfiqlər əleyhinə yazan bir türk jurnalisti kimi səciyyələndirilirdi. Ə.Ağayev general Tomsondan zəmanət məktubu almasına baxmayaraq həbs olundu və ingilislərin nəzarəti altında olan Malta adasına sürgün edildi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisə gələrkən böyük çətinliklərlə qarşılaşdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Paris konfransı Ali şurası 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi.

1920-ci ildə aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə 72 minlik XI ordu hissələri Azərbaycan sərhədlərini keçərək Bakı üzərinə yeridi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu. Bu illərdə də ermənilər öz iştahlarından əl çəkmir, Azərbaycana qarşı hücumu davam etdirirdilər.

Dağlıq Qarabağ məsələsi dəfələrlə RK(b)P MK-nin Qafqaz bürosunda, RK(b)P Zaqafqaziya ölkə komitəsində, AzK(b)P MK-nin 1920-ci il iyulun 10-da keçirilən börosu Qarabağda vəziyyət haqqında məsələ mözakirə edərək göstərdi ki, hələ Sovet hakimiyyətinin qələbəsinə qədər Qarabağ komitələri Qarabağı Azərbaycana sıx bağlayan iqtisadi şəraitə görə onun Azərbaycana birləşdirilməsini zəruri hesab etmişlər. Azərbaycan K(b)P MK-nin 15 iyul tarixli bürosunda qərara alındı ki, Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycanla birləşdirilsin. N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə 1920-ci ilin avqustunda Sülh konfransı keçirilməsini fikri irəli sürüldü. Bu məqsədlə fəvqəladə nümayəndə olaraq I.Dövlətov Ermənistanına məlumat vermək üçün göndərildi. O, Bakıya avqust ayının 21-də qayıtdı və bildirdi ki, erməni daşnakları Azərbaycana qarşı ciddi müharibəyə hazırlaşır, Ermənistanda 18 yaşından 46 yaşınadək hamı səfərbərliyə alınmışdır. Denikinin hərbi qüvvələrinə arxalanaraq Azərbaycan və Gürcüstana qarşı Ermənistan müharibə apardı. Ümidlərini Vrangelə bağlayan

Ermənilər ondan hərbi sursat da alırdı. 1921-ci il yanvarın 15-də Ermənistanda da S.Vrasiyan qiyam etdi.

Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən cəmi bir neçə ay sonra başlanmış antisovet qiyamında məqsəd Dağlıq Qarabağı, Zəngəzuru və Naxçıvanı Azərbaycandan qopartmaq idi. 1921-ci ilin fevral-aprel ayları ərzində Ermənistan ərazisində gürcü və azərbaycan kommunistlərinin qırğını təşkil olundu. Habelə Naxçıvan və Dağlıq Qarabağda on minlərlə, müdafiəsiz əhali məhv edildi. 1921-ci il iyulun 14-də daşnak lideri Riqada Xalq Xarici İ#351;lər komissarlığının məsul işçisi Şoffs ilə müqavilə imzalamağa nail oldu. Müqavilədə ermənilərin yaşadığı Türkiyə ərazisinin Sovet Rusiyasının yardımı ilə Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi və "Müstəqil Ermənistan" yaradılması nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin imzalanmasından 12 gün sonra 26 iyulda RK(b)P MK-nin Siyasi Bürosu V.I.Leninin təklifi ilə müqavilə lahiyəsini ləğv etdi və bundan sonra daşnak qruplaşmalarının müxtəlif ölkələrdə möhacirlik fəaliyyəti başlandı.

Ermənilər Sovet hökumətinin qələbəsindən sonra da Qarabağın 2 yerə bölünməsi məsələsini ortaya atdılar.

Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ 1921-ci il iyulun 27-də AK(b)P MK-nin Siyasi və təşkilat bürosunun nəzərindən keçirildi. Həmin büro Sovet Ermənistanı nümayəndəsi A.Bekzadyanın təklifi ilə razılaşmadı və qeyd edildi ki, erməni və Azərbaycanlı əhalisi olan ərazilərin ayrılıb Ermənistana və Azərbaycana verilməsi təklifi inzibati və iqtisadi əlverişlilik nöqtəyi-nəzərindən qəbul edilə bilməz.

Bununla iki Sovet respublikası arasında ixtilaf meydana çıxdı. Bu məsələdə əmələ gəlmiş düynü nəzərə alaraq RK(b)P MK-nin Qafqaz bürosunun plenumu həmin məsələni müzakirə etməli oldu. Plenum 1921-ci il iyulun 4 və 5-ində keçirilmişdi. Burada I.Stalin, RK(b)P Qafqaz bürosunun özləri - Orconikidze, Maxaradze, Myasnikov, Nərimanov, Kirov və başqaları iştirak etdilər. İyulun 4-də axşam iclasında Kirov-Myasnikov qrupunun təklifi ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında əsassız qərar qəbul edildi. Lakin səsvermədə Stalin iştirak etmirdi. N.Nərimanov bu qərarla razılaşmayaraq bildirdi ki, Qarabağ məsələsi Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyətli bir məsələ olduğundan qəti qərar qəbul etmək üçün məsələ RK(b)P MK-ya keçirilsin. Nərimanovun ciddi təkidilə iyulun 5-də plenumun səhər iclasında Qarabağ məsələsinə yenidən baxıldı. Qərara alındı ki, azərbaycanlılar və ermənilər arasında milli barışıqın zəruriliyini, Qarabağın yuxarı və aşağı hissəsi arasında iqtisadi əlaqələri nəzərə alaraq onun daim Azərbaycanla bağlı olduğu üçün Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılsın.

Azərbaycan KP MK-nin Siyasi və təşkilat bürosunun 26 sentyabr 1921-ci il tarixli iclasında həmin məsələyə baxıldı və Qafqaz bürosundan xahiş edildi ki, Dağlıq Qarabağın (DQ) Muxtar vahidə ayrılması haqqında öz qərarına yenidən baxsın .

1922-ci il oktyabrın 27-də RK(b)P Zaqafqaziya ölkə komitəsi Rə'yasət hey'ətinin iclası oldu. Qərar alındı ki, RK(b)P MK Qafqaz bürosunun Qarabağa müxtariyyət verilməsi haqqında 5 iyul 1921-ci il tarixli qərarı Azərbaycan K(b)P MK-si tərəfindən həyata keçirilsin.

1923-cü il iyulun axırlarında RK(b)P Zaqafqaziya ölkə komitəsinin plenumunda DQ məsələsi yenidən müzakirə edildi və DQ Muxtar vilayətə (DQMV) ayrılması haqqında qərar qəbul etdi.

1923-cü ilin noyabrında DQMV I Sovetlər qurultayı keçirildi. Beləliklə, DQMV SSRİ ərazisində milli dövlət qurumları olmayan xırda xalqlara sərbəst inkişaf etmək üçün yaradılmışdı. Azərbaycan ərazisində yaşayan az miqdarda ermənilərin yaşadığı ərazi muxtar vilayət statusu aldı. Halbuki Qarabağdakı ermənilərdən bir qədər çox olan ermənilər Ermənistandan kənar başqa respublikaların ərazisində də vardı, lakin onlar üçün milli dövlət qurumu yaratmaq söhbəti olmamışdı. Ona görə də Azərbaycan ərazisində DQMV yaradılmasının özü də elə əvvəldən düzgün deyildi.

1927-ci ildə təşkil edilmiş Zaqafqaziya bürosu Ermənilərin ərazi iddiasına son qoya bilmədi, əksinə Azərbaycan torpaqları hissə-hissə onlara verildi. Belə ki, 1929-cu il fevralın 18-də Türkiyənin, Azərbaycanın və Naxçıvanın xəbəri olmadan Zaqafqaziya MİK-i 9 kəndin və həmçinin də Qarçevan sovetliyinin tərkibində olan Mehri və başqa yerlərin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar verdi. Sonra Zəngilan tabeliyində azərbaycanlılar yaşayan Nüvədi, Mehvaz, Əldərə Ermənistana birləşdirildi. Beləliklə, 1930-31-ci illərdə Mehri rayonu təşkil edildi.

Mikoyanın xidməti müqabilində Borçalı torpaqlarından 2 rayon Ermənistana verildi. Mikoyanın düşmənçiliyi sayəsində SSRI-nin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək pərdəsi altında azərbaycanlıların Qazaxıstan və Orta Asiyaya köçürülməsi planı hazırlandı. Onun həyata keçirilməsinin qarşısının alınmasında M.C.Bağirovun bütün xidmətləri oldu. Bağirov öz cavabında bildirmişdir ki, Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi Qarabağda ermənilərin kompakt yaşamaları ilə əsaslandırılırsa, o halda Gürcüstan SSRI-in Borçalı qəzasında, Ermənistan SSR-in Göyçə və Zəngəzur qəzalarında da azərbaycanlılar kompakt yaşayır. Deməli, belə halda həmin yerlər Azərbaycana daxil edilməlidir. Fakt qarşısında aciz qalan Ermənistan Respublikası susmalı oldu.

HADİSƏLƏR

Ermənilərin xalqımıza qarşı növbəti fitnəkarlığı 1948-50-ci illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların kütləvi halda çıxarılması oldu. 180 minə yaxın azərbaycanlı respublikanın müxtəlif rayonlarında yerləşdirildi. O zaman məsələ qəti qoyuldu-ya DQ Ermənistana verilməli, ya da azərbaycanlılar oradan çıxarılıb uzaqlara sürgün edilməli idi. Bağirov o zaman onları Azərbaycanda yerləşdirməyə nail oldu.

Ermənilər N.Xruşşovun dövründə də DQ-ın Ermənistana verilməsi haqqında məsələ qalırdı. 1960-cı ilin noyabrından Mikoyanın təşəbbüsü ilə DQMV-nin Ermənistana verilməsi haqqında sənəd hazırladı. Sovet İKP MK Rəyasət hey'ətinin iclasında Az KP MK katibi N.M.Hacıyevin məruzəsindən sonra N.Xruşşov qərar lahiyəsini kənara atıb ermənilərin cəhdlərini rədd etdi.

Məqsədlərinə nail olmayan Ermənilər 1965-ci ildə Yerevanda "Genosid" hadisəsinin 50 illiyi mühasibətilə abidə qoyulmasına nail oldular və bununla da yenidən "Genosid" məsələsi əldə bayraq edildi.

Ermənilər BMT nəzdində azlıqda qalan millətlərin hüququnun müdafiə edilməsi komitəsində "Erməni genosid"inin bir fakt kimi təsdiq etdirmək təşəbbüsünə göstərdilər. 1973-ci ildə irəli sürülmüş "Erməni genosidi" təklifi 1978-ci ildə komitədə səs vermə yolu ilə rədd edildi.

1985-ci ildə BMT-nin XXXVIII sessiyası öz mə'lum bir genosid və "erməni genosidi" hadisələri sadalandı. Lakin edilən tənqidlər nəzərə alındığından bunu insan hüquqları üzrə olan komissiyaya verməkdən imtina edildi.

XX əsrin 60-cı illərində ermənilər Qarabağ məsələsini yenidən ortaya atdılar və məqsədlərinə çatmaq üçün "Dənizdən dənizə" xəritəsini yaradıb bayrağa çevirdilər. İlk növbədə Erməni ərazisində olan qədim Azərbaycanın şəhər və kəndlərinin adlarını dəyişib Erməni adları ilə adlandırdılar.

Tarixi mənbələr sübut edir ki, Erməni ərazisinin 82%-i Azərbaycan torpaqları olub. Bu torpaqlar Türkmənçay müqaviləsindən (1928) sonra müxtəlif vaxtlarda hissə-hissə Azərbaycandan alınıb ermənilərə verilmiş və nəticədə 15-dən çox rayonun, 10 şəhərin, 11 şəhər tipli qəsəbəni və yüzlərlə kəndlərin adı dəyişdirilmişdi.

Azərbaycan adlarının dəyişdirilməsi ilə bərabər azlıqlara məxsus tarixi abidələri məhv etmək kimi ləyaqətsiz vasitələrə əl atdılar.

1985-ci ilin yayında M.Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın Baş katibi seçilməsindən sonra onun və ölkənin bir sıra rəhbər vəzifələrində çalışanların rəğbətindən istifadə edən ermənilər "Böyük Ermənistan" yaratmaq iddialarını fəallaşdırdılar.

1987-ci ildə Parisdə "Humanite" qəzetinin 18 noyabr 1987-ci il tarixli nömrəsində akademik A.Ağanbekyan yazırdı ki, DQMV Ermənistan SSR tərkibində olmalıdır. Bu məsələ M.Qorbaçovla razılaşdırılmışdır.

1987-ci ildə Raisa Maksimovnanın ABŞ-da erməni diasporunun və "Daşnaksutyun" partiyası nümayəndələri ilə görüşü onlardan hədiyyə alması, ardıcılıqla ermənilərə edilən güzəşt və s. bütün bunlar Qorbaçovun xəyanətini təsdiqlədi. O zaman, ABŞ-da növbəti prezident seçkiləri keçirilirdi. Belə bir dövrdə erməni lobbisi fəallaşdı. Murad Topalyan Maykl Dukakisın milli məsələ üzrə müşaviri oldu. ABŞ-ın erməni icmasının rəhbəri Paryur Zarqyan Corc Buşun müdafiəçisi oldu. Digər tərəfdən Qorbaçovun köməkçisi Şaxnazarov, Nazirlər Soveti sədrinin müavini Sitaryan və başqaları fəaliyyəti gücləndirdi.

1988-ci ilin əvvəlindən hazırlanmış plan üzrə Stepanakertdə (Xankəndində) tətillər başlandı.

1988-ci il fevralın 20-də Vilayət Sovetinin deputatları (ermənilər) Qarabağ vilayətinin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil olmasına səs verdilər. Müraciətlər Yerevan, Bakı və Moskvaya göndərildi.

1988-ci il fevralın 22-də Stepanakertdə vilayət partiya fəalları yığıncağı keçirilir, Sov. İKP MK katibi V.P. Razumovski çıxış edərək bildirdi ki, Sov. İKP MK mövcud milli ərazi quruluşunu dəyişdirmək məqsədini güdən hərəkatləri və tələbləri hər iki xalqın mənafeyinə zidd hərəkatlər və tələblər kimi qiymətləndirir.

1988-ci il 25 fevralda Ermənistan televiziyası ilə çıxış edən erməni din xadimi katalikos Vazgen erməniləri daha da qızıyırdı. 26 fevral 1988-ci ildə M. Qorbaçovun Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə müraciəti ermənilər üçün əhəmiyyətsiz idi. 1988-ci il fevralın 25-də Əsgəranda ermənilər 2 azərbaycanlı öldürdü. Az sonra Bakıda Vorovski qəsəbəsində yaşayan erməni azərbaycanlı milis işçisini öldürdü. Daha sonra erməni millətçiləri 1988-ci il fevralın axırlarında Sumqayıt faciəsini törətdilər. Hadisədən əvvəl varlı ermənilər şəhəri tərk etdilər. Hadisədən əvvəl Sumqayıtda yaşayan ermənilər əmanət kassalarında olan pullarını götürmüşdür. Hadisənin ilk anında reportyorlar, kinoçəkənlər, jurnalistlər burada idi. Bu hadisələr təsadüfi yox, vahid mərkəzdən idarə edilir, əvvəldən düəünülmə plan əsasında həyata keçirilən ssenari idi. Eduard Grigoryan adlı erməni Sumqayıtda yaşayan erməniləri ünvanları ilə tapıb öldürürdü.

Fevralın 25-26-da Yerevanda nümayişlər keçirildi. Vəziyyətlə əlaqədar olaraq xeyli Ermənistan azərbaycanlısı Sumqayıta, Saray və Fatmayı kəndlərinə gəldi. Əsgəranda 16 və 23 yaşlı iki gənc öldürüldü.

Sumqayıt hadisəsi törədilərək dünyaya səs salındı ki, bu "genosiddir". Hadisənin gedişini düşünmüş plan əsasında lentə alaraq bir sıra ölkələrdə nümayiş etdirdilər. Film İsveçdə, Avropanın bütün ölkələrində və Amerikada ermənilər olan yerlərdə göstərildi. Sumqayıtda qətlə yetirilmiş 26 erməni üçün, 96 nəfər azərbaycanlı Moskva inzibati orqanları tərəfindən müxtəlif cəzalara məruz qaldılar.

Erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağda "Krunk" (Vətən üçün həsrət simvolu dovdaq adı ilə) komitə yaratdılar. Belə bir dövrdə Dağlıq Qarabağ mövzusu xaricdə erməni qəzet və jurnallarının əsas mövzusa çevrildi "Revolyutsionnie daşnaki", "Krestyanskaya Svoboda", "Soyuz Armyanskix revolyutsionerov", "Vostoçnaya Armeniya Soedinennix Ştatov", "Zaşita Armenii" və s. təşkilatlar iş apardılar.

Dağlıq Qarabağda vəziyyət getdikçə gərginləşirdi. Bunu erməni ziyalıları qızıdırırdı. Ermənistanın bir sıra rayonlarından çıxarılan azərbaycanlılar Azərbaycanın 42 şəhər və rayonlarında yerləşir.

SSRI Ali Sovetinin 18 iyul (1988-ci il) tarixli iclası Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-i tərkibində olmasını və ərazi bütövlüyünü dəyişdirilməsinin qeyri mümkünlüyünü hesab etməsi çox düzgün qərar oldu.

1988-ci ildə sentyabrın 3-də Kərkicahan atəşə tutuldu. Ermənilər vərəqələr yaymaqla azərbaycanlıları hədələyirdilər. Sentyabrın 21-də bir neçə basqından sonra axırıncı azərbaycanlı Xankəndini tərk etdi. 1988-ci ilin axırlarında hər 2 respublikada xüsusi vəziyyət elan edildi. Hadisələrə mərkəzin birtərəfli yanaşması nəticəsində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar və doğma yurd-yuvalarından çıxarıldılar. Bu kütləvi şəkil aldı. Ermənistandan 200 minə yaxın azərbaycanlı, 18 min müsəlman kürdü min nəfər rusdilli əhali silah gücü ilə çıxarıldı. 255 azərbaycanlı öldürüldü. Bunlardan 2 nəfərinin başı kəsilib, 11 nəfər diri-diri, 2 nəfərin meyiti yandırıldı, 3 nəfər doğranıb, 29 nəfər maşınla basılıb, 41 nəfər döyülərək öldürüldü, 49 nəfər dağlarda donub, 8 nəfər itkin düşüb, və s. Belə vəhşiliklə öldürülənlərdən 57 nəfəri qadın, 23-uşaq idi. Bu qanlı hadisələrdən sonra müasir daşnaklar 1988ci il dekabrın 10-da Ermənistanı türksüz respublika elan etdi.

Beləliklə, XX əsrdə Ermənistandan azərbaycanlıların 305; xarılması 4 mərhələdə-1905, 1918-20-ci, 1948-56, 1988-ci ildə həyata keçirildi.

Regionda vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR tərkibində muxtar vilayət statusu saxlamaqla A.Volskinin sədrliyi ilə DQMV-nin xüsusi idarə komitəsi yaradıldı. A.Volski vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Vilayət Azərbaycan hökuməti nəzarətindən çıxdı. Azərbaycan bayrağı Erməni bayrağı ilə əvəz edildi. SSRI Dövlət Plan Komitəsi hesabat sənədlərində DQ əslində 16-cı müttəfiq respublika kimi göstərildi. A.Volski Moskvanın göstərişi, Ermənistanın iradəsi ilə fəaliyyətini davam etdirdi.

1989-cu il martın sonunda 190 min ermənidən cəmi 23 mini Azərbaycanı tərk etdi. Bakı erməniləri əsasən Rusiyaya köçürüldü. Çox az adam "Böyük Ermənistana" üz tutdu. Bakıdan köçənlərin cəmi 7 mini Ermənistana, qalanı Rusiyaya köçdü. Bütün əmlaklarını satıb, şəxsi əmlakları sağ-salamat getdilər. Ermənistanda isə azərbaycanlılar işgəncə ilə qovuldu.

Ermənilər Şuşa yaxınlığında olan Topxana məsələsini ortaya atdılar. Bakıda ehtiraslar qızıxdı. Azadlıq meydanında ehtiras mitingləri qızıxdı. Bu xalq hərəkatı M. Qorbaçovun və onun havadarlarının xoşuna gəlmədi. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə XX əsrin ən böyük faciəsi-Xocalı qırğını baş verdi. Yüzlərlə insan al qanına qəltan edilib qətlə yetirildi. İnsanlıq adına yazılmayan bütün vəhşilikləri, köməksiz insanların taleyinə qanlı güllələrlə həkk etdilər.

Faktlar sübut edir ki, Xocalı xeyli müddət müasirədə qalır, Azərbaycanla əlaqəsi kəsilir. Sonra törədilən bu faciə prezident A.Mütəllibovun karyerasına son qoydu.

19 avqust (1993-cü il) İran dövləti Ermənistanın ünvanına kəskin bəyanətlə çıxış edib Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin tezliklə boşaldılmasını tələb etdi.

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq müşavirəsi (ATƏM) münaqişənin dinc yolla aradan qaldırılması yolunu tapmaq üçün səylər göstərdi. Bundan əlavə təhlükəsizlik Şurası Bakıda və Yerevanda BMT-nin nümayəndəliklərini açdı. Romada ATƏM çərçivəsində dəfələrlə görüşlər keçirildi.

Hər dəfə mühüm danışıqlar ərəfəsində danışıqları pozmaq məqsədilə ermənilər hərbi əməliyyatlar keçirirdi. Bütün səylər elə bir nəticə vermədi. Düşmən təcavüzkar siyasətini və hərbi əməliyyatlarını çəkinmədən davam etdirirdi. Azərbaycanda daxili vəziyyət getdikcə gərgin hal aldı. 1993-cü il iyulun 4-də Gəncə hadisəsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı .

15 iyun 1993-cü ildə Milli məclisdə H.Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Az sonra prezident Əbülfəz Elçibəy iyunun 17-dən 18-nə keçən gecə Naxçıvana, oradan da Kələki kəndinə getdi. Milli Məclis 24 iyun 1993-cü ildə prezidentin səlahiyyətlərini Azərbaycan Ali Soveti sədrinə həvalə etdi.

1993-ci il iyulun 5-də H.Əliyev xarici ölkə səfirlərinin və BMT-nin Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəsini qəbul etdi və Azərbaycandakı və cəbhədəki vəziyyətlə onları tanış etdi və bildirdi ki, Ermənistan ordusu artıq Ağdama, Fizuliyə və Cəbrayıl hücum etmişdir, insan tələfatları çoxdur.

Bu görüşdən sonra Mario Rafaelli (ATƏM-in Minsk konfransının sədri) Bakıda, Yerevanda, Xankəndində və yenə Bakıda oldu. Bu gəliş və keçirilən görüş, söhbətlər ermənilərə lazımı təsir göstərmədi. İyulun 23-də ermənilər Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Ağdamı zəbt etdilər.

Azərbaycandakı ağır şərait BMT Təhlükəsizlik Şurasında da müzakirə edildi və qətnamə qəbul olundu. BMT Təhlükəsizlik Şurasının iyulun 29-da qəbul edilmiş 853 nömrəli qətnaməsində erməni qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarına davam edən hücumları pislənilirdi və onlardan Ağdam şəhəri daxil olmaqla işğal edilmiş bütün ərazilərdən dərhal və heç bir şərt qoymadan çıxmaları tələb olundu. Təhlükəsizlik Şurası BMT-nin baş katibinə və müvafiq beynəlxalq təşkilatlara müraciət edərək zərər çəkmiş dinc əhaliyə humanitar kömək göstərməyə çağırırdı.

Erməni təcavüzü ilə Azərbaycanda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar avqustun 18-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədri bəyanət verdi və 822 və 853 nömrəli qətnamələrin Dağlıq Qarabağ ermənilərinin yerinə yetirmələri üçün Ermənistan Respublikası hökumətini öz təsirindən istifadə etməyə çağırırdı.

1993-cü il sentyabrın 5-8 arasında H.Əliyev Moskvada oldu və bir çox məsələlərdə əməli söhbət apardı. Burada Türkiyənin baş naziri T.Çiller ilə də görüş və danışıqlıqlar apardı.

Moskva səfəri ərəfəsində Avropa Birliyi Dağlıq Qarabağa dair qəbul etdiyi 3 sentyabr(1993) tarixli bəyanatı da əhəmiyyətli idi. Lakin ermənilər buna da məhəl qoymadılar.

Sentyabrın 14-15 Qazax, 16-da Tovuz, Gədəbəy, Zəngilan rayonlarında Azərbaycan mövqeyini yarmağa can atdılar.

Sentyabrın 21-də Zəngilan, Cəbrayıl, Tovuz və Ordubad rayonlarının kəndləri yenidən atəşə məruz qaldılar.

1993-cü il noyabrın 30-da Romada ATƏM-in iclasında Azərbaycan Xarici İşlər naziri H.Həsənov öz çıxışında ermənilərin "Böyük Ermənistan" yaratmaq iddiası ilə Azərbaycana qarşı apardıqları təcavüzkar siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çox sahəsinin tutulması, 18 mindən çox adamın məhv edilməsi, 50 min nəfərə yaxın adamın yaralanması, 4 min nəfər adamın əsir alınması ilə yanaşı 88 min yaşayış binasının, mindən çox iqtisadi obyekt, 250

məktəb və təhsil müəssisəsinin yandırılıb məhv edilməsinin əsil təcavüz olduğunu bildirdi. O, qeyd etdi ki, Azərbaycan və Ermənistan BMT və ATƏM-ə daxil olduqdan sonra Ermənistan həmin təşkilatların prinsiplərinə əməl edəcəyinə sadıq qalacağını bildirdiyi halda Şuşanı zəbt etdi. Bununla əlaqədar olaraq BMT nümayəndə heyəti faktlar toplamaq üçün Azərbaycanda olan vaxt Ermənistan Laçın rayonunu işğal etdi. Cenevrə "beş"liyinin qeyri-rəsmi məsləhətləşməsi zamanı Ermənistan Kəlbəcəri, Minsk konfransının sədri Mario Rafaellinin regionda səfərindən sonra Ağdam rayonunu işğal etdi. İşğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən erməni qüvvələrinin qeydsiz-şərtsiz çıxardılması qəbul edildikdən sonra Ermənistan Füzuli rayonunu, ATƏM-in sədri Marqaret af Uqlas regionda olan vaxt Ermənistan Zəngilan rayonunu zəbt etdi. Bundan sonra erməni qüvvələri noyabrın axırlarına yaxın Xudafərin körpüsü zonasını zəbt etdi və beləliklə, Azərbaycan ilə İran Respublikası arasındakı sərhəddin 161 kilometrini öz nəzarətləri altına aldılar.

1993-cü il dekabrın 19-da H.Əliyevin Fransaya tarixi səfəri başlandı. Buradakı görüşlərində o, DQ məsələsinə geniş yer verdi və bu vaxtadək erməni lobbisinin Azərbaycan haqqında yaydıqları böhtançı məlumatları tamamilə ifşa etdi.

1993-cü il dekabrın 23-də Türkmənistan prezidenti S.Niyazovun vasitəçiliyi ilə H.Əliyev ilə Ter-Petrosyan arasında görüş keçirildi. Burada H.Əliyev qeyd etmişdi ki, sayı 300 mindən çox əhalinin yaşadığı rayonların 1993-cü ilin oktyabrından işğal edilməsini Azərbaycan xalqı həm də ona görə çox ağır qarşılamişdı ki, bu hadisə Azərbaycan MDB-nə daxil olduqdan və kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqaviləyə qoşulduqdan sonra baş vermişdi. Deməli, Ermənistan təkcə Azərbaycana qarşı təcavüz etmir, həm də indi bizim birliyimizi birləşdirən prinsiplərə saymamazlıq nümayiş etdirir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüz etməsi yol verilməzdir.

Ermənilər öz məkrli məqsədlərinə çatmaq üçün Azərbaycana qarşı başladıkları müharibə gedişində qırğınlər və faciələrlə yanaşı, 616 məktəb, 225 uşaq bağçası, 11 texniki-peşə məktəbi, 4 texnikum, 1 ali məktəb, 842 klub, 962 kitabxana, 13 muzey, 2 teatr və 183 kino qurğusu dağıtmışlar. Dünyada olan 18 milyon qaçqından bir milyondan artığı Azərbaycandır.

Dəfələrlə Rusiya, Türkiyə, Ermənistan nümayəndələri ilə aparılan danışıqlıqlar öz nəticəsini verdi. 1994-cü il mayın 11-dən atəş dayandırıldı.

1994-cü il 5-6 dekabrda dövlət başçıları Budapeştdə Zirvə toplantısında və mayın 13-15 Mərakeşdə 52 ölkənin üzvü olduğu İslam təşkilatının 7-ci zirvə konfransında H.Əliyevin çıxışlarında "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasında olan ermənilərin Azərbaycana qarşı apardıqları təcavüz siyasəti kəskin tənqid edildi. Onların hətta beynəlxalq təşkilatın 822, 853, 874 və 884 qətnamələrinə əməl etməmələri göstərildi. Burada Ermənistanın təcavüz siyasəti pisləndi və Azərbaycana maddi yardım haqqında qətnamə qəbul edildi.

Mono Etnik Ermənistan yaratmağa nail olan ermənilər DQMV və onunla qonşu olan 7 rayonu işğal edərək, əhalini silah gücünə qovub qaçqın vəziyyətinə saldılar və həmin yerləri onların təcavüzü nəticəsində xarabalığa çevrildi.

İndi Azərbaycan ərazisinin təxminən 20 faizindən çoxu (17 min kv km) 12 rayon və 700 yaşayış məntəqəsi ermənilərin işğalı altındadır. Ermənilər "Böyük Ermənistan" yaratmaq uğrundakı mübarizədə 20 mindən çox adamı qırmış, 4 minini girov götürmüşdü. İşğal edilmiş ərazidə 4 minə yaxın sənaye və kənd təsərrüfatı obyektı, ümumi yaşayış sahəsi 6 milyon kv. m olan 180 min mənzil və şəxsi ev, minə yaxın təlim-tərbiyə müəssisəsi, 3 minə yaxın mədəni-maarif ocağı, 700-ə yaxın tibb müəssisəsi onlar tərəfindən dağıdıldı.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdikləri ərazidən çıxarılması haqqında BMT təhlükəsizlik şurasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş (822, 853, 884) sayılı 4 qətnaməsinə bazmayaraq indiyədək əməl edilməmişdir.

Ermənilərin xalqımıza vurduğu yaralar sağalmazdır. XX əsrdə onlar bütövlükdə 1 milyon azərbaycanlını qətlə yetirmiş, 1.5 milyonunu isə Ermənistandan qovmuşdur.

1918-ci il Batum müqaviləsinə görə cəmi 9 min kv. km məsafədə yaradılan Ermənistan bu gün 40 min kv. km-lik bir əraziyə malikdir ki, bunun da hamısı tarixən Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Ermənilərin bu vəhşilikləri və torpaqlarımızı işğal etmələri heç bir beynəlxalq normaya və insan

hüquqlarına uyğun gəlmir. Bu aksiyalar insan hüquqlarının qorunmasına dair BMT Baş məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiyasının Avropada sərhədlərin pozulmazlığına dair 1975-ci il Helsinki müşavirəsinin qərarları ilə diametral şəkildə ziddiyyət təşkil edir.

İkinci bir tərəfdən Dağlıq Qarabağın Ermənistanla ümumi sərhədi yoxdur. O, Laçın koridorunu və Laçını ələ keçirib müstəqil respublikasının sərhədlərini kobudcasına pozaraq beynəlxalq aktlara etinasızlıq göstərir.